

Археологічний літопис Лівобережної України

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласдержадміністрації

Інститут археології
Національної
Академії наук
України

Науковий журнал
Заснований у 1997 р.

Видається раз на півріччя

Редакційна колегія:

Олександр СУПРУНЕНКО,
головний редактор, кандидат історичних наук,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Петро БОНДАРЕВСЬКИЙ,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Вадим ВАДИМОВ,
член-кореспондент Української Академії Архітектури,
доктор архітектури (Полтава)

Гліб ІВАКІН,
доктор історичних наук (Київ)

Володимир КОВАЛЕНКО,
кандидат історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Чернігів)

Ірина КОВАЛЬОВА,
доктор історичних наук, професор (Дніпропетровськ)

Володимир МІХЕСЬ,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Олександр МОЦЯ,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Олексій НЕСТУЛЯ,
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України (Полтава)

Андрій ОБЛОМСЬКИЙ,
доктор історичних наук (Москва)

Олександр СИМОНЕНКО,
доктор історичних наук (Київ)

Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Петро ТОЛОЧКО,
академік НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Борис ШРАМКО,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Редакція:

Ірина КУЛАТОВА,
відповідальний секретар

Олександр ТІТКОВ,
технічний редактор, комп'ютерна верстка

Віктор ПРИЙМАК
Андрій ТИМОЩУК
комп'ютерний набір

Україна, 36011, м. Полтава-1, вул. Комсомольська,
37, Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської
обласдержадміністрації
Тел., факс: (053-22) 226-12
e-mail: cpram@ua.fm

Editorial office:

Centre of Protection & Research
of Archaeological Sites Culture Board
of the Poltava Regional State Administration
37, Komsomolska Str.,
Poltava, 36 011, Ukraine
tel., fax: +380 (053-22) 226-12
e-mail: cpram@ua.fm

© АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ,
числа 1-2 (17-18) * 2005

© ARCHAEOLOGICAL CHRONICLES OF THE
DNEPER LEFT-BANK UKRAINE
SCIENTIFIC MAGAZINE
№№ 1-2 (17-18) * 2005

Видає: ВЦ "Археологія" ЦОДПА

№ 1-2 * 2005

АРХЕОЛОГІЯ: СТАТТІ І ПУБЛІКАЦІЇ

- Буйнов Ю.В.** (м.Харків). Поселення і ґрунтовий могильник бондарихинської культури біля хут.Марки Полтавської області..... 3
- Шерстюк В.В.** (м.Полтава). Кераміка зрубного часу із поселення в ур.Рубіжне поблизу Більського городища10
- Ростоверхов А.С.** (м.Одеса). Ранньоантична скляна гліптика як історичне явище в пам'ятках Східної Європи (VI-II ст. до н.е.)..... 14
- Кулатова І.М.** (м.Полтава). Курган жаботинського часу на Інститутській горі у Полтаві.....39
- Любичев М.В.** (м.Харків). Поява черняхівської культури на схід від Дніпра у зв'язку з подіями на Дунаї 20-30-х рр. IV ст.: до постановки проблеми42
- Терпиловський Р.В., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.** (м.Київ). Землеробство мешканців ранньослов'янських поселень Роїще та Оксандрівка 150
- Александров В.С.** (м.Харків). Нові випадкові знахідки комплексів воїнів-вершників салтівського часу на Харківщині61
- Колода В.В.** (м.Харків). Слов'яно-хазарські відносини кризь призму нових археологічних даних з басейну Сіверського Дінця72
- Моця К.О.** (м.Київ). Археологічні межі візантійської Таврики82
- Єльников М.В.** (м.Запоріжжя). Поховальна обрядовість на ґрунтових некрополях Нижнього Подніпров'я часів Золотої Орди.....89
- Крупа Т.М.** (м.Харків). Дослідження шовкової парчі золотоординської доби з кургану 8, поховання 1 поблизу с.Волошине на Нижньому Пслі103

АНТРОПОЛОГІЯ

- Литвинова Л.В.** (м.Київ). Населення Півдня України доби середньовіччя (палеодемографічні аспекти дослідження)108

АРХЕОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

- Головко І.В.** (м.Пирятин). Давньоруські пам'ятки середньої течії р.Удай X-XIII ст117

АРХЕОЛОГІЯ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

- Сергеева М.С., Горбаненко С.А.** (м.Київ). Шкіряне взуття XVIII ст. з розкопу по вул.Ігоровській, 13/5 у Києві128

ПІДГОТОВКА "ЗВОДУ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ"

- Супруненко О.Б.** (м.Полтава), **Пуголовок Ю.О.** (м.Київ). Археологічні розвідки у Полтаві та Полтавському районі.....132

МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ

- Тітков О.В., Кондратенко Т.К.** (м.Полтава). Клинок подібний до листка верби148

АНТРОПОЛОГІЯ ТА ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

- Зайцев А.В., Артем'єв А.В.** (м.Полтава). Про еволюційну систему терморегуляції хребетних.....156

РЕЦЕНЗІЇ. ВІДГУКИ. ДИСКУСІЇ

- Нефьодкін О.К.** (м.Санкт-Петербург). Нотатки на полях нотаток, або критика критика163
- Любичев М.В.** (м.Харків). Портнов А. Володимир Пархоменко: дослідник ранньої історії Русі (Серія: історики України).....168

Повідомлення..... 9, 60, 107, 155

Список скорочень..... 169

SUMMARY..... 172

Наші автори..... 174

Згідно з постановою Президії Вищої Атестаційної Комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 затверджено "Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук", в якій у розділ "Журнали" за позицією № 1 виключено "Археологічний літопис Лівобережної України" (м.Полтава) — спеціальність історія, археологія.

НОВІ ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ КОМПЛЕКСІВ ВОЇНІВ-ВЕРШНИКІВ САТІВСЬКОГО ЧАСУ НА ХАРКІВЩИНІ

У травні 2002 р. при проведенні земляних робіт на правому високому березі безіменної притоки р.Гомільша (басейн р.Сіверський Донець) було знайдено три речових комплекси салтівського часу, котрі потрапили до харківського колекціонера О.В.Стяглика*. Речі було знайдено за 1 км на південний захід від Сухогомільшанського кремаційного могильника салтівської культури, котрий досліджувався у другій половині 70-х років ХХ ст. Середньовічною археологічною експедицією Харківського державного університету під керівництвом В.К.Міхеєва, якою було відкрито 17 подібних комплексів (Міхеєв, 1986, с.158-173).

Обстеження місця знаходження комплексів експедицією Харківського історичного музею в серпні 2002 р. показало, що територія можливого могильника була повністю зруйнована при прокладенні двох низок нафтопроводу високого тиску Шебелинка — Москва у 60-х роках ХХ ст. Згадані комплекси, можливо, знаходились на окраїні могильника, тому і збереглися до сучасного моменту.

За свідченням очевидців відкриття комплексів, вони знаходилися на значній відстані один від одного. Так, комплекс №2 розташовувався на відстані 50 м на північний захід від комплексу №3. Місцезнаходження комплексу №1 нам встановити не вдалося. Глибина виявлення комплексів складала 0,35-0,45 м від сучасної поверхні ґрунту. Треба зазначити, що верхній шар ґрунту було знято бульдозерами при прокладанні нафтопроводу. Комплекси №1 та 2 були вилучені з круглих у плані ям, діаметр котрих не перевищував 0,4-0,5 м. Речі комплексу №3 знаходилися в ямі у формі прямокутника, із закругленими кутами, розміри якої складала близько 0,9-1,0х0,3-0,4 м. Яма була орієнто-

вана по лінії південь-північ. У знайдених комплексах, як вказали очевидці, перепалені людські кістки були відсутні, що дозволяє визначити їх як поминальні і пов'язати з так званими салтівськими "тайничками". Інвентар комплексів вказує на приналежність їх воїнам-вершникам.

Комплекс №1 містив пару стремен, вудила, наконечник списа та шаблю, що була навмисне зігнута у давнину навпіл (рис.1). Речі чудово збереглися завдяки тому, що побували у полум'ї поховального вогнища.

Комплекс №2 складався з пари стремен, вудил та сокири-чекана. Речі цього комплексу погано збереглися, фрагментовані (рис.2). Погана збереженість складу комплексу зумовлена тим, що вони, очевидно, не потрапили до полум'я поховального вогнища.

Комплекс №3 містив навмисне зламаний у давнину залізний казан, складний серп, два залізних ножа, зігнута у вигляді літери "S" шаблю, кільчатий з'єднувач ременів кінської зброї, залізне збруйне кільце, дві залізні збруйні пряжки, дві пари стремен, двоє вудил, три бойові сокири-чекани, два наконечники списів (рис.3-4). Стан речей комплексу задовільний, частина з них вкрита товстим шаром окислів. Пара стремен, вудила, збруйне кільце, кільчастий з'єднувач ременів зброї спеклися у одну грудку.

Всі знайдені стремена належать до так званого "салтівського" типу. Вони аркоподібної форми, з прямокутною витягнутою петлею та дещо увігнутою підніжкою (рис.1, 2; 2:2,3; 3:1,8). Висота стремен складає: 20,5 та 21,5 см (комплекс №); 21,0 см, 21,2 см, 22,2 см, 21,5 см (комплекс №3). Стремена з комплексу № 2 збереглися на висоту 18,4 та 15,3 см. Підніжки стремен з комплексів №1 та №3 підсилені трьома джгутами. Підніжка

* Користуючись нагодою, висловлюю подяку О.В.Стяглику за можливість ознайомитися з матеріалами комплексів та за дозвіл на їх публікацію.

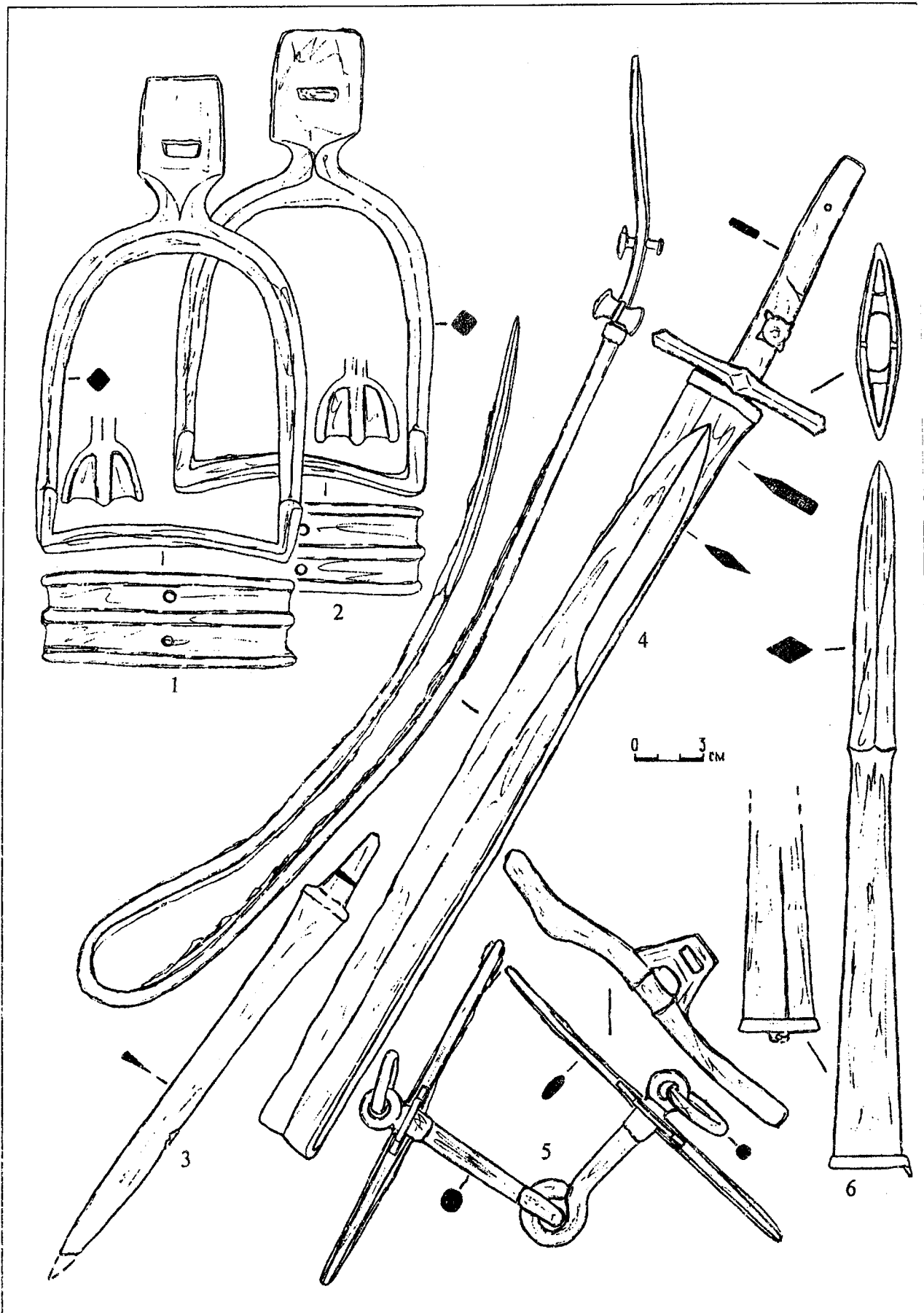

Рис. 1. Суха Гомільша, околиці. Речі з комплексу №1. Випадкова знахідка.

в обох стременах з комплексу №2 не збереглася. Ширина підніжок складає: 3,9 та 4,0 см (комплекс №1); 3,8 см, 3,8 см, 4,0 см та 3,7 см (комплекс № 3). У підніжках стремени комплексу №1 нанесено по два отвори круглої форми.

Стремена цього типу є найбільш характерними для пам'яток салтівської культури другої половини VIII — першої половини X ст. (Плетнева, 1967, с.167). Вони зустрічаються в пам'ятках аланського (Плетнева, 1989, рис. 44; Крыганов, 1993, рис.1:17) та болгарського (Татаринов, Копыл, Шамрай, 1986, рис.3:14; Пархоменко, 1983, рис.5:1) населення басейну Сіверського Дінця, в біритуальних (Аксенов, Крыганов, Михеев, 1996, рис.4:1-7; Шрамко, 1983, рис.11, 12) та кремаційних (Кухаренко, 1951, рис.32:1-4; 34; 36; Крыганов, 1989, рис. 4:1-4,8) могильниках Подонців'я.

Вудила залізні двохчастинні, асиметричні, двукольчаті з круглого в перетині дроту з S-подібними псаліями, кінці яких закінчуються стилізованими голівками коней (рис.1:5; 2:4; 3:9) (комплекси №1-3), та з цвяхоподібними псаліями (рис.3:2) (комплекс №3). Кінці гризел завершуються двома петлями — для псалія та для повідного ременя. В усіх вудил петлі гризел перпендикулярні одна до одної. S-подібні псалії у перетині еліпсоподібні, цвяхоподібні псалії — круглі. Псалії мають трапецієподібні петлі. У вудил з комплексу № 2 збереглася одна половина гризел та один псалій (рис.2:4). Розміри вудил з комплексу №1: довжина — 9,7 см та 10,5 см, діаметр гризел — 1,0 см, псалії — 17,1x1,3x0,5 і 17,3x1,4x0,6 см. Розміри вудил з комплексу №2: довжина гризла — 8,8 см, діаметр гризла — 0,9 см, розміри псалія — 14,5x1,2x0,6 см. Розміри вудил з цвяхоподібними псаліями (комплекс № 3): довжина вудил — 9,6 см та 10,4 см, діаметр гризел — 1,0 см, псалії — 14,8 см та 15,1 см. Розміри вудил з S-подібними псаліями з комплексу № 3: довжина вудил — 10,3 та 10,7 см, діаметр гризел — 1,0 см, псалії — 21,2x1,5x0,6 та 14,5x1,5x0,6 см.

У хронологічному плані вудила з S-подібними псаліями характерні для старожитностей VIII-IX ст. степової зони Європи (Кирпичников, 1973, с.13). На думку деяких дос-

лідників, вони більш притаманні для пам'яток другої половини VIII — першої половини IX ст. (Крыганов, 1989, с.100). Для Подоння вудила з S-подібними псаліями є провідним типом для салтівських кремаційних поховань та пов'язаних з ними поминальних комплексів (Крыганов, 1989, с.107). Так, вони знайдені у похованнях Ново-Покровського, Сухогомільшанського, Червоногірського могильників, у с.Кочеток (Кухаренко, 1951, рис.34; 36; Крыганов, 1989, рис.4, 6; Аксенов, Крыганов, Михеев, 1996, рис.4:17; Дегтярь, 1984, рис.2:3). За межами Подоння вудила цього типу знайдені в Хусаїнівських курганах на Південному Уралі (Мажитов, 1981, рис.22:2, 7; 26; 27) та в Закубанських могильниках — Псекупському 1, Молдовановському, Казазове біля хутора Хабль (Ловчає, 1985, табл. XXII, 9; Тарабанов, 1992, рис.1:6; 1999, рис.2:3; 3:10; Пьянков, 1998, рис.3:2).

Кільчатий з'єднувач ременів кінської збруї, що складається з чотирьох залізних кілець різного діаметру (рис. 3:3), представлений у комплексі №3. Всі кільця виготовлені з круглого у перетині дроту, діаметром 0,9-1,0 см. Діаметр центрального кільця складає 8,6 см, ще двох — 6,0 см, останнього — 7,0 см. Збруйні з'єднувачі цього типу в басейні Сіверського Дінця зустрічалися лише у похованнях за обрядом кремації: П'ятницьке, Суха Гомільша (поховання 46/V, комплекс XV) (Шрамко, 1983, рис.11:11; Крыганов, 1989, рис.2, 21, 22). Аналогічні кільчасті з'єднувачі знайдені в кремаційному Казазовському могильнику, що датується VIII-IX ст. (Тарабанов, 1983, рис.1:22), у Вознесенському комплексі (Грінченко, 1950, табл. II, 12), який датується першою половиною VIII ст.

Збруйне кільце, діаметром 4,3 см, викуване з круглого в перетині дроту діаметром 0,7 см (рис. 3:4). Подібні збруйні кільця у пам'ятках салтівського часу зустрічаються доволі часто. Вони є в комплексах кінського спорядження в аланських катакомбних могильниках (Бабенко, 1910, с.21, 29-30, 33-35; Винников, Афанасьєв, 1991, рис.19, 10; Плетнева, 1989, рис.38), в болгарських ґрунтових похованнях салтівської культури Подонеччя (Пар-

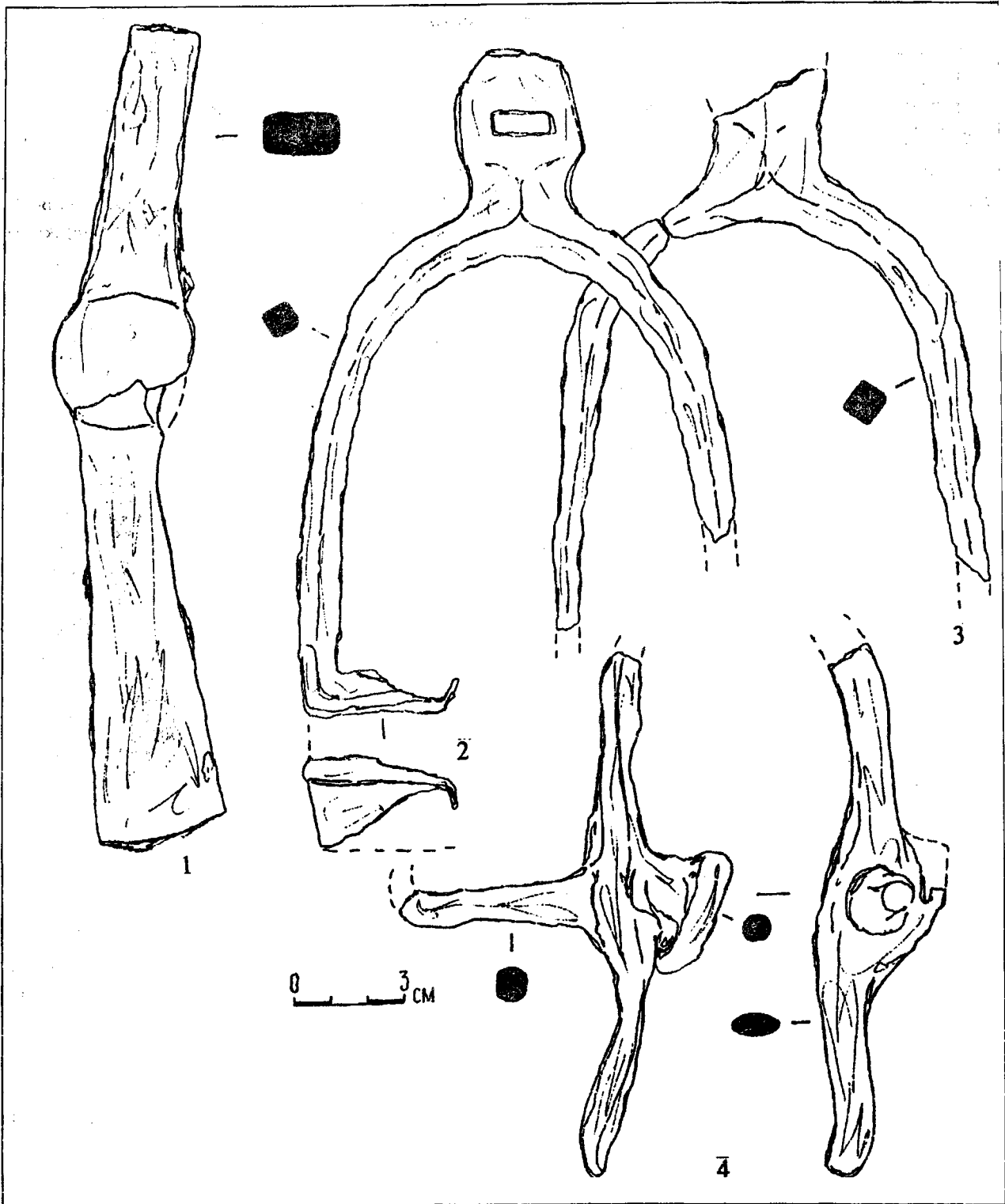

Рис. 2. Суха Гомільша, околиці. Речі з комплексу №2. Випадкова знахідка.

хоменко, 1983, рис.5:4,5).

Залізні збруйні язичкові пряжки прямокутної форми (рис. 3:5,10). Рамка пряжок в перетині трапецієподібна. Розміри пряжок: 1) 7,5х6,5 см, 2) 7,0х5,0 см. В одній пряжки відсутній язичок, у іншій — відламана частина рамки. Подібні збруйні пряжки присутні

на багатьох пам'ятках раннього середньовіччя — від Сибіру до Дунаю. Пряжки цієї форми були дуже поширені у кочових народів степів Євразії з VIII по XIV ст. (Федоров-Давыдов, 1966, с.46). Зустрічаються такі пряжки у старожитностях волинцевського типу (Седов, 1982, табл. XXXV, 11), на давньоруських

пам'ятках X-XI ст. (*Кирпичников, 1973, рис.43:2*). Збруйні прямокутні пряжки у Подонні зустрічаються в аланських катакомбах (*Криганов, 1993, рис.2:24,26*), в ґрунтових болгарських похованнях (*Пархоменко, 1983, рис.6:1, 2*), у похованнях за обрядом кремації (*Крыганов, 1989, рис.1:38-40, 45*).

Ножі черешкові з прямою спинкою та трикутним, клиноподібним у перетині лезом (рис.1:3; 3:6,7). Черенки ножів, що походять з комплексу № 3, відламані. Загальні розміри ножів: 23,2x2,3x0,4 см (комплекс №1); 9,8x1,3x0,4 см, 12,5x1,4x0,4 см (комплекс №3). Ножі, аналогічні представленим, були достатньо широко розповсюджені у VIII-X ст. на території від Уралу до Угорщини (*Міхеев, Степанська, Фомін, 1973, с.91*). У великій кількості вони зустрічаються на пам'ятках салтівської культури (*Ляпушкин, 1958, с.312, рис.55; Плетнева, 1989, рис.45*), в північнокавказьких (*Саханев, 1914, табл.1:22; 3:14,15*) та слов'янських (*Сухобоков, 1975, с.93, рис. 52:7; 53:4, 7-9*) старожитностях.

Шаблі залізні з брускоподібним черешком, що був викуваний разом із клинком (рис.1:4; 4:6). У шаблі з комплексу № 1 на черешку збереглася одна заклепка та отвір від другої для кріплення руків'я. Кінець черешка відламані. Клинок шабелі слабко вигнутий. Лезо в перетині має п'ятикутну форму. Кінець клинка на довжину 13 см (комплекс №1) та 12,5 см (комплекс №3) двосічний, ромбічний у перерізі. Загальна довжина шаблі з комплексу № 1 складає 93 см, довжина клинка — 80 см, ширина клинка — 3,1 см, товщина клинка — 0,6 см. Розміри черенка — 13x1,6x0,5 см. Загальна довжина шаблі з комплексу № 3, при відламаному кінці черешка, складає 89 см, довжина клинка — 85 см, ширина клинка — 3,5 см, товщина клинка — 0,6 см. Розміри залишків черешка — 2,7x1,7x0,5 см. Перехрестя шабелі брускоподібне, з прямими кінцями. Розміри перехрестя шабелі — 8,8x1,2x2,1 см (комплекс №1) і 10,2x2,0x2,1 см (комплекс №3).

Подібні клинки характерні для півдня Східної Європи та для всього періоду існування Хозарського каганату (*Мерперт, 1955, с.134*). Навмисне зламані та зігнуті у кілька

разів шаблі походять виключно з кремаційних поховань басейну Сіверського Дінця (Тополі, Нова Покровка, П'ятницьке, Суха Гомільша, Червона Гірка; Лисий Горб) (*Кухаренко, 1951, рис.30:4; 34:1; Шрамко, 1983, рис.11:15; Крыганов, 1989, рис.2:1-5; Аксенов, 1999, рис.1,9*) та Південно-Західного Кавказу (Борісове, Псекупський 1, Казазовський 2 могильники та інші) (*Саханев, 1914, с.143; Пьянков, 1998, рис.2; Тарабанов, 1999, рис.1:2; 3:2*). Аналогічні шаблі знайдені в аланських та болгарських старожитностях Подонччя (*Братченко, Швецов, 1984, рис.2:4; Каминский, 1987, рис.3:20; Криганов, 1993, рис.1:2; Плетнева, 1989, рис.34*). Приймаючи до уваги незначні розміри клинків наших шабелі, а особливо їх слабку кривизну, навряд чи ці зразки озброєння можуть датуватися X ст., так як у X-XI ст. кривизна клинка складає 3-4,5 см (*Кирпичников, 1966, с.67*). Це значно перевищує кривизну наших виробів. Шаблі з такою незначною кривизною клинка Г.Ф.Корзухіна та Н.Я.Мерперт датували VIII-IX ст. (*Корзухіна, 1950, с.75. Мерперт, 1955, с.162*), І.Л.Ізмайлов — другою половиною VIII — середньою IX ст. (*Ізмайлов, 1989, с.109*). Шабельні перехрестя з прямими кінцями датуються VIII-X ст., хоча вже з кінця IX ст. більш характерними стають перехрестя з овальними пелюсткоподібними пласкими розширеннями на кінцях (*Крыганов, 1987, с.108*). Все це дозволяє віднести знайдені шаблі до другої половини VIII — кінця IX ст.

Наконечник залізної піки (комплекс № 1) складається з довгої втулки та вузького ромбічного у перетині пера (рис.1:6). Наконечник має у місці переходу насадку в перо різко виражені виступи. Для закріплення на деревку наконечник має спеціальну петельку прямокутної форми на обідку, що обтискав основу втулки. Розміри: довжина наконечника — 31,7 см, перо — 13x2x1,2 см, діаметр втулки — 3,7 см.

Наконечники списів, що виконували функцію пік, отримали широке поширення у степах Східної Європи з VII ст. (*Кирпичников, 1966а, с.17; Міхеев, Степанська, Фомін, 1967, с.168*). Піки, подібні до знайденої у комплек-

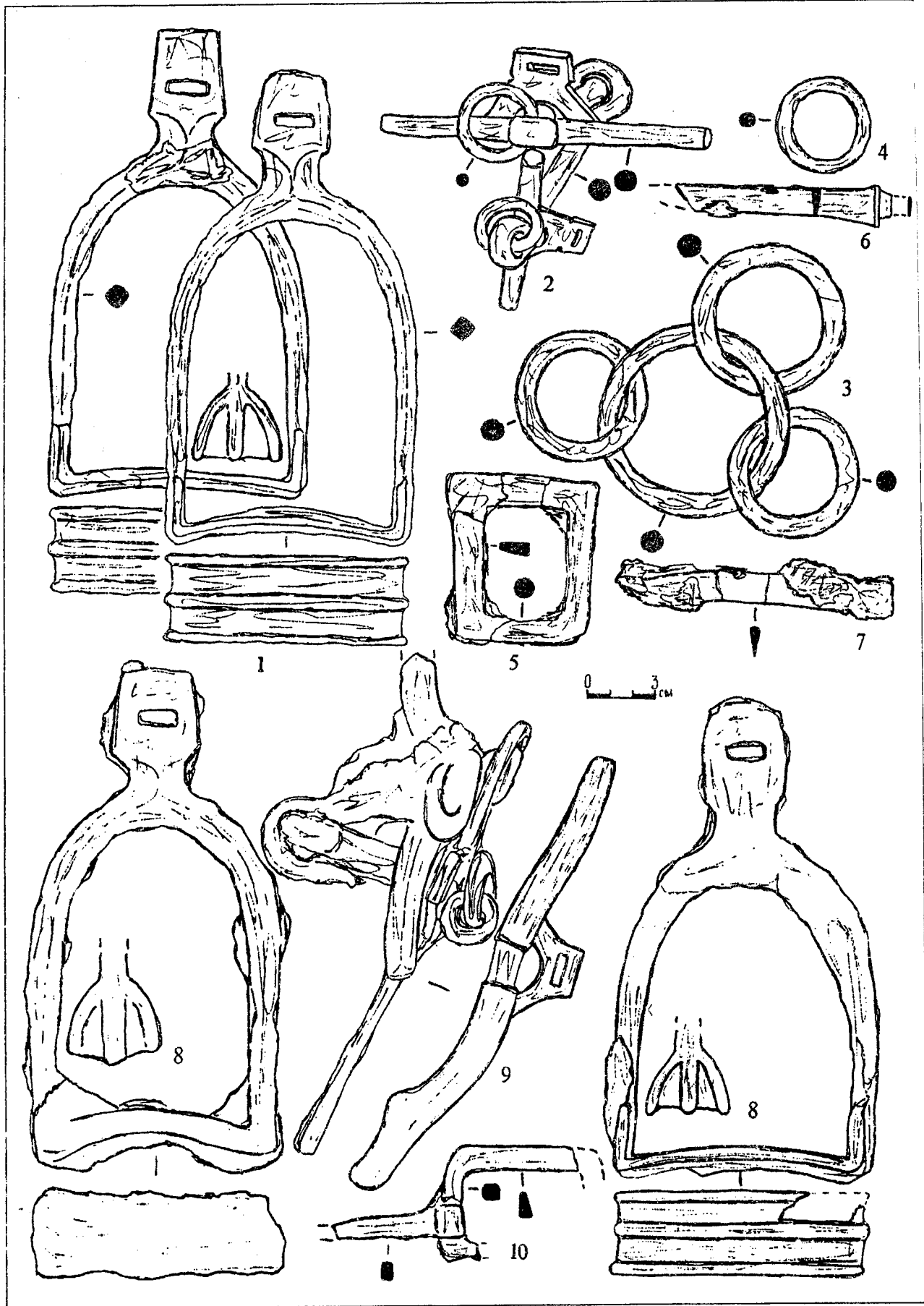

Рис. 3. Суха Гомільша, околиці. Речі з комплексу №3. Випадкова знахідка.

сі № 1, звичайні для пам'яток салтівської культури (Міхеєв, Степанська, Фомін, 1967, рис. 1:5-12). Вони знайдені як в інгумаційних салтівських похованнях (Криганов, 1993, рис. 1:6), так і в похованнях за обрядом кремації (Кухаренко, 1951, рис. 30:1; 36. Дегтярь, 1984, рис. 2:1; Криганов, 1989, рис. 3:1, 2). Наконечники списів, що близькі за формою та оформленням до пік Подонеччя, походять з кремаційних могильників Кубано-Чорноморського регіону (Дюрсо, Псенукський 1, Казазове 2 та інші) (Ловнач, 1985, табл. XXII, 1; Дмитрієв, 1979, рис. 2:1).

Наконечник списа (комплекс № 3) має конусоподібну втулку на всю довжину наконечника та два бокових крила, що утворюють перо листоподібної форми з найбільшим розширенням у нижній частині (рис. 4:1). В крилах пера зроблено по одному отвору круглої форми. Втулка у нижній частині зруйнована. Розміри наконечника: загальна довжина — 36,8 см, довжина пера — 23,3 см, ширина пера — 6,8 см, діаметр втулки — 3,6 см.

Для пам'яток раннього середньовіччя цей тип наконечників архаїчний та найдзвичайно рідкісний (Крыганов, 1989, с. 103). Подібні наконечники списів з листоподібним пером або з пером полум'яподібної форми знайдені в похованнях біригуального могильника Червона Гірка (№№ 150/к-13, 254), в кремаційних могильниках Суха Гомільша (№№ 175, 252, 286/ комплекс XVI) та Лисий Горб (№ 1), в інгумаційному Нетайлівському могильнику (Аксьонов, 1999а, с. 79. Крыганов, 1993а, рис. 33:11). Лише наконечники виявлені на Сухогомільшанському могильнику мають отвори у лопастях пера. Показово, що отвори у лопастях наконечників списів існували лише в авар та дунайських болгар (Бобчева, 1957, с. 64, рис. VII:12; VIII:15).

Пероподібний наконечник списа (комплекс № 3) характеризується відносно вузьким еліпсоподібним у перетині пером, що поволі переходить в конічну втулку (рис. 4:2). Розміри наконечника: довжина — 29,0 см, ширина пера — 2,3 см, діаметр втулки — 2,9 см, довжина втулки — 19,5 см.

Формування подібних салтівських перо-

подібних наконечників списів починається, на думку Н.Я.Мерперта, у сарматський час (Мерперт, 1951, с. 24-25, рис. 2), але безпосередньо в салтівських старожитностях знахідки подібних наконечників списів поодинокі. Так, один наконечник цього типу походить з Верхньосалтівського катакомбного могильника (Криганов, 1993, рис. 1:7), другий — знайдено в інгумаційному похованні № 100/к-8 біригуального могильника Червона Гірка (Аксьонов, 1999а, с. 78, рис. 26:2). Аналогічний і синхронний нашому наконечник походить із Елістанжанського могильника IX-X ст. з Північного Кавказу (Багаєв, 1979, рис. 2:20). В давньоруських некрополях подібні наконечники списів з'являються пізніше — не раніше XI ст. і їх побутування пов'язується зі впливом північно-західних сусідів Русі (Курпичников, 1971, с. 14-15).

У комплексах № 2, 3 знайдено три залізні бойові сокири-чекани з овальною провушиною, вузьким трапецієподібним лезом та високим прямокутним у перетині обушком (рис. 2:1; 4:3,4). Розміри сокир-чеканів: загальна висота — 22,7 см (комплекс № 2), 26,8 та 26,5 см (комплекс № 3); ширина леза — 3,5 см (комплекс № 2), 3,9 та 3,8 см (комплекс № 3); обушок — 7,5x2,0x1,2 см (комплекс № 2), 8,6x2,5x 1,0 та 9,5x2,0x1,0 см (комплекс № 3).

Сокири цього типу домінують в аланських катакомбних похованнях Подонеччя (Винников, Афанасьєв, 1991, рис. 6:10; 8:2.; Плетнева, 1989, с. 74, рис. 35). Аналогічні сокири-чекани походять з поховань Нетайлівського могильника (№№ 159, 171) (Аксьонов, 1999а, с. 212-213). Знайдена подібна сокира-чекан і в поминальному комплексі № XVII Сухогомільшанського могильника (Аксьонов, 1999а, с. 214). У Поволжі аналогічні сокири-чекани зустрічаються лише в матеріалах другої половини VII-VIII ст. (Святкин, 1998, с. 261), тоді як у Подонеччі вони відомі і в старожитностях середини — другої половини IX ст. (Аксенов, 1999, табл. V:1).

Бойова сокира-чекан з грибоподібним, прямокутним у перетині обушком та відносно широким, відтягнутим у бік держака лезом, що утворює ніби уступ (рис. 4:5), входи-

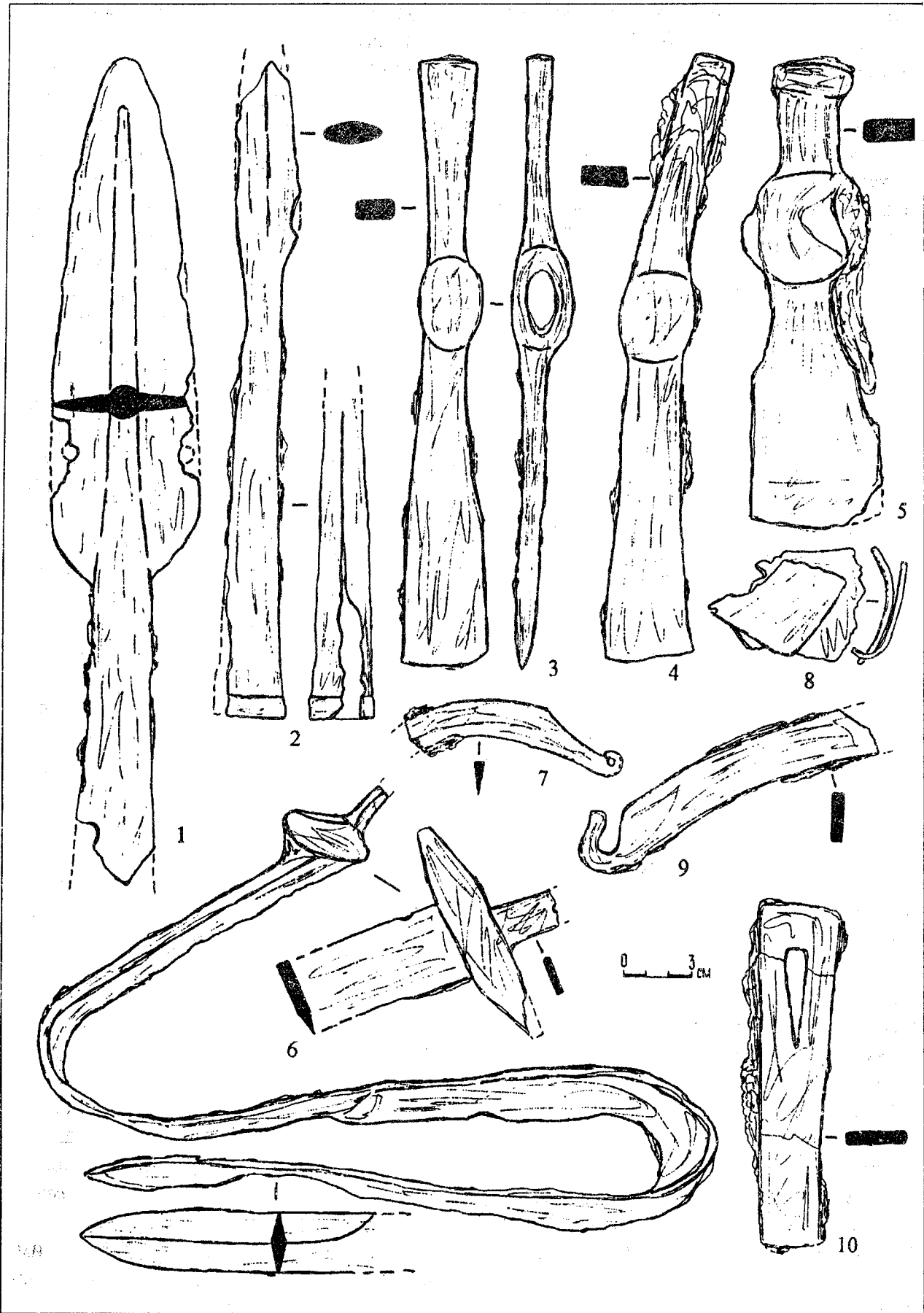

Рис. 4. Суха Гомільша, околиці. Речі з комплексу №3. Випадкова знахідка.

ла до складу комплексу № 3. Розміри: висота — 20,6 см, ширина леза — 6,0 см, обушок — 5,0x2,6x1,0 см.

За класифікацією С.О.Плетньової, подібні сокири-чекани віднесені до типу II, 3, котрий переважає серед сокир інших типів (Плетнева, 1989, рис.35). Сокири-чекани цього типу зустрічалися у похованнях Сухогомільшанського (3 од.), Червоногірського (4), Лисогорбського (2), Нетайлівського (1) могильників (Аксьонов, 1999а, с.81), у комплексі з с.Тополі (Кухаренко, 1951, рис.30:2. 57). Такі сокири-чекани отримали у VIII-XI ст. на території Східної Європи досить широке розповсюдження. Вони зустрічаються на Північному Кавказі (Виноградов, Мамаев, 1985, рис.5:3; Тарабанов, 1983, рис.1:15; Уварова, 1900, табл. LXXIV:3), у Прикам'ї (Генинг, Голдина, 1970, табл.23:11, 12; Генинг, Халиков, 1964, табл.90:4-6), Поволжі (Алихова, 1969, табл.18, 19) та Подонні (Винников, Афанасьев, 1991, рис.21:11; Савченко, 1986, рис.7:1; Флеров, 1990, рис.18:1; Криганов, 1993, рис.1:8).

Бойові сокири-чекани обох типів існували на величезній території і протягом довгого часу, залишаючись одним з основних видів зброї ближнього бою, що пояснюється легкодоступністю, простотою використання та її ефективністю. Застосування сокир-чеканів є відмінною рисою військової справи кочовиків раннього середньовіччя півдня Східної Європи (Плетнева, 1967, с.158). У салтівських старожитностях бойові сокири-чекани зустрічаються в аланських поховальних комплексах (Криганов, 1993, с.56; Плетнева, 1967, с.168), тоді як у болгарських ґрунтових могильниках вони достатньо рідкісні (Савченко, 1986, с.86). Рідко знаходять сокири-чекани і в болгарських некрополях Подунав'я та Поволжя (Багаутдинов, Богачев, Зубов, 1998, с.11, рис.24:6; Казаков, 1971, с.104, табл.VII:1-11; Станчев, Иванов, 1957, табл. IX:5).

Фрагмент складного серпа зі слабко вигнутим лезом. Кінчик черешка серпа утворює кільце (рис.4:7). Розміри його: довжина на сучасний момент — 9,8 см, ширина леза — 1,5 см, товщина леза — 0,4 см.

Аналогічні складні серпи зустрічалися, окрім Подоння (Михеев, 1985, с.135, рис.12), у Верхньому та Середньому Поволжі — в пам'ятках VIII-X ст. (Генинг, Халиков, 1964, табл.X:9; Иванов, 1952, табл.XIX:7; Третьяков, 1941, рис.39:6), на південно-західному Кавказі (Саханев, 1914, табл.III:20). Датуються такі складні серпи достатньо широко — VII-X ст. (Левашова, 1956, табл.21).

У комплексі були наявні і залишки залізного клепаного казана, представлені металевими пластинами, фрагментами дужки та казанної петлі (рис.4:8-10). Розміри дужки вказують, що діаметр казана дорівнював приблизно 40-45 см.

За формою та технікою виготовлення, вилучений казан, подібний до казанів, залишки яких знайдено в похованнях №№ 252, 214 / комплекс X могильника Суха Гомільша, похованнях №№ 101, 108, 162, 254 могильника Червона Гірка (Аксьонов, 1999а, с.96). Вони також виготовлені із залізних пластин, з'єднаних заклепками у смуги, які при з'єднуванні між собою утворювали посудину підциліндричної форми, зі злегка округлим дном. Дно казанів могло бути виготовлено і з цільного бронзового листа (похов. №№ 101, 108, 254 могильника Червона Гірка). Фрагменти залізних казанів, металевих ручок зустрічалися на багатьох салтівських пам'ятках Подоння (Ляпушкин, 1961, рис.17; Плетнева, 1967, рис.39:15, 19). Два подібні казани знайдені на городищі Битиця волинцевської культури (Славяне, 1990, рис. 65: 15, 16). Показово, що аналогічні, за матеріалом, формою, технікою виготовлення казани відомі здебільшого в пам'ятках більш пізнього часу — XI-XIII ст., про що свідчать старожитності кочівників степу півдня Східної Європи (Швецов, 1980, с.192-202).

Численні аналогії опублікованим речам в кремацийних похованнях та поминальних комплексах могильників басейну Сіверського Дінця (Тополі, Кочеток, Нова Покровка, Суха Гомільша, Червона Гірка, Лисий Гірб) та з Кубано-Чорноморського району (Борисове, Дюрсо, Казозове 2, Псекунский 1) дозволяють датувати три нових комплекси другою половиною VIII — третьою чвертю IX ст.

Література

- Аксенов В.С.** Отчет о раскопках Верхнесалтовского IV катакомбного могильника экспедицией Харьковского исторического музея в 1999 г. // Архив ХИМ.
- Аксёнов В.С.** Похоронения з конем другої половини VIII-IX ст. верхньої течії р.Сіверський Донець (за матеріалами салтівських ґрунтових могильників): Дис. ... канд. іст. наук. — Харків, 1999а.
- Аксенов В.С., Воловик С.И.** Новый салтовский могильник в верхнем Подонечье // Донская археология. — Ростов-на-Дону, 1999. — № 3-4.
- Аксенов В.С., Крыганов А.В., Михеев В.К.** Обряд погребения с конем у населения салтовской культуры (по материалам Красногорского могильника) // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — Киев: Наукова думка, 1996.
- Алихова А.Е.** Материальная культура среднецентинской мордвы VIII-IX вв. — Саранск: Мордов. кн. изд-во, 1969.
- Бабенко В.А.** Новые систематические исследования Верхнесалтовского катакомбного могильника 1908 г. — Москва, 1910.
- Багаев М.Х.** Элистинжанский раннесредневековый могильник // Археология и вопросы этнической истории Северного Кавказа — Грозный: Изд-во ЧИГУ, 1979.
- Багаудинов Р.С., Богачев А.В., Зубов С.Э.** Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья). — Самара: СамВен, 1998.
- Бобчева Л.** Вџоружнеието на славени и първобългари // ВИС. — София, 1957. — № 3.
- Братченко С.Н., Швецов М.Л.** Средневековый могильник у станицы Багаевской // СА. — Москва, 1984. — № 3.
- Винников А.З., Афанасьев Г.Е.** Культурные комплексы Маяцкого селища. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991.
- Виноградов В.Б., Мамаев Х.М.** Мартан-Чуйский I-й могильник в Чечне // Средневековые погребальные памятники в Чечено-Ингушетии. — Грозный: Изд-во ЧИГУ-ЧИИИСФ, 1985.
- Генинг В.Ф., Голдина Р.Д.** Позднеломоватовские могильники в Коми-Пермяцком округе // ВАУ. — Свердловск: Изд-во УГУ, 1970. — Вып. 9.
- Генинг В.Ф., Халиков А.Х.** Ранние болгары на Волге: Больные-Тарханский могильник. — Москва: Наука, 1964.
- Гринченко В.А.** Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія. — Київ: Наукова думка, 1950. — Т. 3.
- Дегтярь А.К.** Комплекс из погребения воина у с.Кочеток на Северском Донде // СА. — Москва, 1984. — № 2.
- Дмитриев А.В.** Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо // КСИА. — Москва: Наука, 1979. — Вып. 158.
- Иванов П.П.** Крюковско-Кужовский могильник. — Моршанск: изд. Моршан. краев. музея, 1952.
- Измайлов И.Л.** Оружие ближнего боя болгар VIII-X вв. // Ранние болгары в Восточной Европе. — Казань: Изд-во Каз.ГУ, 1989.
- Казаков Е.П.** Погребальный инвентарь Танкеевского могильника // Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья. — Казань: Изд-во КИЯЛИ, 1971.
- Каминский В.Н.** Алано-болгарский могильник близ станицы Старокорсунской на Кубани // СА. — Москва, 1987. — № 4.
- Кирпичников А.Н.** Древнерусское оружие. — Т.1: Мечи и сабли IX-XIII вв. // САИ. — Вып. Е 1-36. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1966.
- Кирпичников А.Н.** Древнерусское оружие. — Т.2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII вв. // САИ. — Вып.Е 1-36. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1966а.
- Кирпичников А.Н.** Древнерусское оружие. — Т.3: Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв. // САИ — Вып.Е 1-36. — Москва-Ленинград: Наука, 1971.
- Кирпичников А.Н.** Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. — Ленинград: Наука, 1973.
- Корзухина Г.Ф.** Из истории древнерусского оружия XI в. // СА. — Москва, 1950. — Т. 13.
- Крыганов А.В.** Вооружение и конское снаряжение кочевников юга Восточной Европы VIII-X вв.: Дис. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1987.
- Крыганов А.В.** Вооружение и войско населения салтово-маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // ПАП. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1989.
- Крыганов А.В.** Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. — Київ: Наукова думка, 1993. — № 2.
- Крыганов А.В.** Нетайловский могильник // АДУ 1992 р. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1993а.
- Кухаренко Ю.В.** О некоторых археологических находках на Харьковщине // КСИИМК. — Москва: Изд-во АН СССР, 1951. — Т. ХLI.
- Левашова В.П.** Сельское хозяйство: Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. // Тр. ГИМ. — Москва: изд. ГИМ, 1956. — Вып. 32.
- Ловпаче Н.Г.** Могильники в устье реки Псекупса // Вопросы археологии Адыгеи. — Майкоп, 1985.
- Ляпушкин И.И.** Карнауховское поселение // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1958. — № 62.
- Ляпушкин И.И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104.
- Мажитов Н.А.** Курганы Южного Урала VIII-XIII вв. — Москва: Наука, 1981.
- Мерперт Н.Я.** О генезисе салтовской культуры // КСИИМК. — Москва: Изд-во АН СССР, 1951. — Вып. 36.
- Мерперт Н.Я.** Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА — Москва, 1955. — Т. 23.

Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1985.

Михеев В.К. Сухогомольшанский могильник // СА. — Москва, 1986. — № 3.

Михеев В.К., Степанська Р.Б., Фомін Л.Д. Зброя салтівської культури та її виробництво // Питання історії СРСР. — Вип. 4. — Харків: Изд-во ХГУ, 1967.

Михеев В.К., Степанська Р.Б., Фомін Л.Д. Ножи салтівської культури та їх виробництво // Археологія. — Київ: Наукова думка, 1973. — Вип. 9.

Пархоменко О.В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII-IX ст. // Археологія. — Київ: Наукова думка, 1983. — № 3.

Плетнева С.А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура // МИА. — Москва, 1967. — № 147.

Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — Москва: Наука, 1989.

Пьянков А.В. Раннесредневековые находки из разрушенного могильника у хутора Хабль Абинского района Краснодарского края // Древности Кубани. — Краснодар, 1998. — Вып. 10.

Савченко Е.И. Крымский могильник // АОН. — Вып. 1 — Москва: Наука, 1986.

Саханев В.В. Раскопки на Северном Кавказе в 1911-1912 гг. // ИАК. — Москва, 1914. — Вып. 56.

Святкин СВ. Относительная хронология мордовских топоров-чеканов VIII-IX вв. // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). — Самара: СамВен, 1998.

Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. — Москва: Наука, 1982.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — Киев: Наукова думка, 1990.

Станчев С, Иванов С. Некропольът до Нови Пазар. — София: Изд-во БАН, 1957.

Сухобоков О.В. Славяне Днепровского Левобережья. — Киев: Наукова думка, 1975.

Тарабанов В.А. Средневековый могильник у аула Казазово // Проблемы археологии и этнографии. — Вып. II. — Ленинград: Наука, 1983.

Тарабанов В.А. Раскопки средневекового кремационного могильника у с. Молдовановское Крымского района в 1989 г. // Археологические раскопки на Кубани в 1989 — 1990 годах. — Ейск, 1992.

Тарабанов В.А. Исследование раннесредневековых памятников в Адыгее в 1986 году // Древности Кубани. — Вып. 14. — Краснодар, 1999.

Татаринов С.И., Копыл А.Г., Шамрай А.В. Два праболгарских могильника на Северском Донце // СА. — Москва, 1986. — № 1.

Третьяков П.Н. К истории племен Верхнего Поволжья в первом тысячелетии н.э. // МИА. — Москва: Изд-во АН СССР, 1941. — № 5.

Уварова П.С. Могильники Северного Кавказа // МАК. — Москва, 1900. — Т. VIII.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — Москва: Изд-во МГУ, 1966.

Флеров В.С. Маяцкий могильник (раскопки 1979 г.) // Маяцкий археологический комплекс. — Москва: Наука, 1990.

Швецов М.Л. Котлы из погребений средневековых кочевников // СА. — Москва, 1980. — № 2.

Шрамко Б.А. Погребения VIII-X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области // Древнерусское государство и славяне. — Минск: Наука и техника, 1983.

Аксенов В.С.

Новые случайные находки комплексов воинов-всадников салтовского времени на Харьковщине

Резюме

При несанкционированных земляных работах вблизи кремационного могильника салтово-маяцкой археологической культуры Сухая Гомольша были обнаружены три вещевых комплекса, принадлежавшие воинам-всадникам. Комплексы состояли из предметов вооружения (сабли, наконечники копий, боевые топоры-чеканы), элементов конского снаряжения (удил, стремян, сбруйных колец, сбруйных пряжек, соединителей ремней сбруи) и предметов хозяйственно-бытового назначения (складного серпа, ножей, преднамеренно смятого в древности железного клёпанного котла).

По аналогиям с вещами, представленными в других подобных салтовских комплексах и захоронениях, данные поминальные комплексы могут быть датированы второй половиной VIII - третьей четвертью IX вв.

13.09.2003.